

Staden, staten och ghyttot

Reflektioner örer den judiska närvaron i Italien under renässansen

av Verner Egerland

Staden och staten

I början av 1520-talet skriver Francesco Guicciardini *Dialogo del reggimento di Firenze* 'dialog om styret av Florens'. Dialogen är en för femtonhundralet ny litterär form inspirerad av grekiska modeller. Åtskillig politisk och intellektuell debatt – allt från utläggningar om kärlekens natur till litteraturspråkets utformning – förs under högrenässansen i dialogens form. Just Guicciardinis text utmärker sig på så vis att den har uteslutande politiskt ämne. Därtill är det hans enda bidrag till genren.

Renässansens dialoger är i allmänhet placerade i tid och rum, och alltså försedda med en sorts ram berättelse, ett grepp hämtat från den egna novelltraditionen snarare än från klassiska förebilder. Just Guicciardinis dialog föreges ha ägt rum i Florens trettio år tidigare än när den skrivs, nämligen 1494, det år mediceerna fördrivs och en republik utropas, den republik i vilken både Guicciardini och hans något äldre gode vän och rival Niccolò Machiavelli kommer att arbeta och inleda lysande karriärer. Machiavellis skulle upphöra i samma stund republiken faller och mediceerna återkommer. Guicciardini är mer tursam, och nog skickligare på att navigera i tidens stormiga politik. Han kommer i mediceernas gunst och fortsätter sin politiska gärning medan Machiavelli sitter på sin lantegendom i Sant'Andrea in Percussina, avskuren från allt politiskt arbete. Dialogens fiktion är alltså en politisk diskussion förlagd till begynnelsen av den republik som Guicciardini så småningom kommer att tjäna. I dialogen summerar han sina erfarenheter och slutsatser på ett sätt som påminner om vad Machiavelli gör i Fursten.

I dialogen resonerar tre historiska gestalter kring hur staten bör styras.¹ Den vinnande ståndpunkten är inte oväntat Guicciardinis egen: Florens sköts lämpligast av ett republikanskt styre som förenar element av oligarki och demokrati men samtidigt ger stort handlingsutrymme åt en på livstid vald ledare. Denna hybrid, menar Guicciardini pragmatiskt, skulle vara den lyckligaste och samtidigt mest realistiska lösningen givet Florens historia och traditioner. Vi hoppas nämligen, säger Guicciardini genom sina debattörer i dialogens andra bok, att våra resonemang ska kunna vara till praktisk nytta och vi bör därför inte söka definiera en imaginär styresform som *Platons republik*. Platon nämns endast för att avfärdas som orealistisk. Utopin om en stat styrd av filosofer har ringa eller ingen betydelse för dialogens innehåll.²

I Guicciardinis värld ser man inga exempel på idealstater. Florens har ingått i vad som har kallats det medeltida stadsbältet (*inter alia* Blickle, 1997), det utsträckta område från centrala Italien i söder till norra Tyskland, med utsträckning i väster mot Flandern och Bourgogne, i vilket en mängd små statsstater styrda av borgerskapet når relativ autonomi i förhållande till lokal feodaladel, kyrkliga och världsliga furstar. Denna högmedeltida era, som är förutsättningen för Guicciardinis dialog och till vilken de samtalande vid upprepade tillfällen refererar i sina försök att formulera idealstatens organisation, är på 1500-talet överspelad. Detta vet Guicciardini och liksom generationskamraterna inser han svagheterna i ett resonemang byggt på republikanska ideal. De autonoma städer som en gång hade varit skådeplats för tidiga former av folkstyre har efterhand omvandlats till envälden. I Milano får familjen Visconti hertigtitel redan 1396. I Mantua har Gonzaga, som redan i praktiken styrde staden, upphöjts till markiser 1433. Estenserna har länge styrt Ferrara och blir hertigar 1471. Även i Florens har en familj i stort sett skaffat sig maktmonopol. För att beskriva mediceernas styre använder Guicciardini den italienska termen *tirannide*, 'tyranni' men i en snarast

-
1. De tre heter Bernardo Del Nero, Pier Capponi och Paolo Antonio Soderini. De var samtliga inblandade i det historiska skeendet, ingen av dem var i livet när Guicciardini skriver sin dialog. I diskussionen är det Del Nero som företräder Guicciardinis ståndpunkt.
 2. Utgåvans editörer, Gian Mario Anselmi och Carlo Varrotti, informerar läsaren om att Aristoteles och Polybios, som i stort sett aldrig nämns vid namn, däremot är betydligt mer "närvarande" i samtalen. Det italienska uttrycket som används apropå Platon är *governo immaginato* (*Dialogo*, s. 146). Om detta fulländade statsskick tillägger Guicciardini att man lättare hittar det i böckernas värld än den vi lever i. Samma reflektion i liknande termer finner vi i Furstens femtonde kapitel, skrivet några få år tidigare: många har *föreställt sig* republiker och furstendömen som ingen någonsin har sett i verkligheten (*Principe*, s. 75).

neutral betydelse av 'envælde', utan implikationer om förtryck, övervåld eller korrup-tion. Formellt sett har mediceerna nämligen respekterat republikens-kommunens insti-tutioner och lagar (*Dialogo*, s. 116; von Albertini 1995, s. 3 ff.).

Att luften har gått ur den medeltida stadsstatsidén understryks av en ytterligare omständighet: Som påpekas av t.ex. Dilcher (2004) är ett kännetecknande drag för medeltidens stadsstater deras tendens att skapa stadsförbund. Från 1100-talets lombar-diska liga till norra Europas Hansa skapar städerna fortlöpande förbund i syfte att orga-nisera sig ekonomiskt och politiskt hävda sitt oberoende gentemot potentater av olika slag. På 1500-talet träder dessa stadsförbund definitivt tillbaka efterhand som enhets-staterna växer fram.

Alla de familjer som nu ses styra enväldigt över sina stadsstater har dragit nytta av politiska allianser, deras företrädare har tjänat som kondottiärer i de otaliga krigen och inte sällan begagnat sig av lejda yrkessoldater för att göra erövringar, tillskansa sig makt och upprätthålla den. Ett inte alltid riskfritt företag, som Machiavelli upprepade gånger hade poängterat. Likt de så visa grekerna ska hans idealfurste förlita sig på en folkarmé med förankring i staden, eftersom soldaterna kommer att vara mer pålitliga när de för-svarar sina egna hem. För Guicciardini, som inser hur den tekniska utvecklingen har förändrat den moderna krigföringen, är legoknektar ett nödvändigt ont. Kriget vid 1500-talets början involverar ett mer komplicerat maskineri än på guelfers och ghibel-liners tid och kräver en tränad yrkesarmé.

Även om den sena humanismen, som såväl Guicciardini som Machiavelli är pro-dukter av, genomsyras av idealistisk filosofi har man en pragmatisk inställning till poli-tiken. Redan i verkets titel signaleras denna attityd: Dialogen handlar specifikt om styret av Florens, inte om stater i allmänhet. Modellen som föreslås verkar härledas ur antaganden om människonaturen som möjligen antas vara universell, men lösningen är anpassad efter just den stat det här är fråga om (von Albertini 1995, ss. 95-101). Vis av erfarenheten inser Guicciardini att en väl avpassad maktbalans är vad staden bör efter-sträva: Såväl patricier som borgerskap kräver inflytande och representation om än inom 1500-talets begränsningar. Enväldet, även om det undviker förtryck, riskerar alltid folkligt missnöje och våldsam reaktion. Det lär vara därför dialogens fiktion för-läggs till just det ögonblick då mediceerna för första gången drivs på flykt.

I det samtida Italien kan Guicciardini inte se någon idealstat, men ett lysande undantag finns ändå, nämligen Venedig som genom historien förblir republik. I dialogen låter Guicciardini en av debattörerna uttrycka sin beundran inför venetianernas statskick vilket ställs i kontrast till den florentinska situationen och leder till nedslående jämförelse. I Venedig råder balans mellan borgerskapets kategorier och statens institutioner. Staten står emot inflytande från kejsare och påvar, ingen patricierfamilj har usurperat makten och utropat sig till furstar.³ Det förslag till statsform dialogen mynnar ut i – ett republikanskt system med stark ledare vald på livstid – är uppenbarligen inspirerat av venetiansk samhällsorganisation, ett som förenar maktens olika uttryck: *di uno, di pochi e di molti* 'av en, av ett fåtal och av många' (*Dialogo*, s. 198)

I det sena 1400-talet har ett händelseförlopp igångsatts som på ett intressant sätt kommer att bekräfta Venedigs särställning bland italienska städer, men på ett vis som den florentinske tänkaren svårligen kunde förutse.

Staden och ghettot

När Guicciardini fortfarande är barn beslutar kungarna av Spanien och Portugal att landsförvisa alla undersåtar av israelitisk tro. En ansenlig befolkning sedan morernas dagar då i synnerhet Andalusien hade varit centrum för en av diasporans rikaste perioder. I maj 1492 ges den judiska befolkningen i Spanien en tidsfrist på tre månader: Om de efter denna tid fortfarande befinner sig inom landets gränser kommer de att tvångsdöpas till kristendomen. Inför detta hot väljer många dopet men tusentals vill behålla sin tro och flyr. De lämnar bakom sig mycket av sina ägodelar; deras egendom konfiskeras och åtskilligt tvingas de förvisade att betala för resan över Medelhavet. Det är en armada av mer eller mindre sjödugliga farkoster som lämnar Spaniens hamnar

3. Guicciardini är inte ensam om denna beundran för just Venedig; han delar den med många av sina samtida som i republiken ser ett lyckosamt exempel på hur staten ska inrättas. Pietro Aretino sjunger på 1530-talet Venedigs lov i sina brev och i hyllningsdikten *In laude di Venetia*. I komedin *la Cortigiana* 'kurtisanen' låter han en av rollfigurerna omnämna Venedig som *città santa* 'helig stad', ett epitetsom annars brukade användas om Rom (Larivaille 1997, s. 130; Damiani 2020). I ett brev till dogen kallar han Venedig *patria universale* 'universellt fosterland' och *albergo delle genti disperse* 'flyende folks härbärge' (Aretino, s. 130). Aretino smickrar visserligen republiken av sina privata skäl men ger samtidigt röst åt en bland intellektuella utbredd uppfattning.

under sommarmånaderna 1492. Flyktingvågen söker sig österut och en del av den söker fristad bland de italienska sjöstaterna (Milano, 1963: s. 212 ff.).⁴

I Italien blir mottagandet en besvikelse: Städerna i Nord- och Mellanitalien vägrar att ta emot annat än ett mycket begränsat antal flyktingar. Överfyllda fartyg tvingas vidare från hamn till hamn längs med den italienska västkusten och flyktingarnas antal reduceras efterhand som tiden går. Hur många som omkommer på vägen av sjukdomar och undernäring, mellan avslag och väntan i karantän, går inte att veta. Den stad som till slut öppnar sina portar för flyktingströmmen är Neapel, den största och mest expansiva av Italiens metropoler vid denna tid, dit flyktingarna så småningom anländer i ett säkerligen bedrövligt tillstånd.

Friden varar inte länge: Efter ett par år intas Neapel av fransmännen som tillsammans med lokalbefolkningen ser till att plundra de judiska kvarteren. Många av dess invånare säljs som slavar och andra tvångsdöps. 1504 tillfaller Neapel definitivt Spanien, varefter den spanska lagstiftningen utsträcks till att omfatta även Sydditalien. Judarna flyr nu vidare till den angränsande Kyrkostaten och många fortsätter norrut för att hamna inom republiken Venedigs gränser. Venedig förhåller sig inledningsvis kyligt men medger asyl under vissa former. Flyktingarna får tillstånd att slå sig ner på olika ställen i republiken, och vid olika städer kring lagunen; judiska minoriteter finns redan i till exempel Treviso och Mestre, men deras tillträde till huvudorten Venedig är till att börja med kraftigt begränsat. I Venedig får judarna först inte skaffa bostad, de tillåts besöka staden i affärer vid vissa tillfällen och tvingas då bära den kännetecknande gula hatten, *la berretta zalla*, vilket är myndigheternas sätt att göra dem lätt igenkännliga och förhindra beblandning med den kristna befolkningen.

Inom några få år förändras stadens inställning. Den 29 mars 1516 utfärdas ett dekret enligt vilket de judiska invånarna ska bosätta sig i stadsdelen *Canaregio* inom ett kvarter som i dokumentet kallas *el gheto*. I området hade det tidigare funnits gjuterier och enligt en hypotes ska namnet vara besläktat med italienskans *getto* ('gjutning', i en av betydelseerna), men etymologin är inte okontroversiell (Cassuto, 1932).

4. Roland Goetschel (1997) berättar om denna historia genom en enskild persons öden, Isaac Abravanel som kommer till Italien med flyktingvågen på 1490-talet.

1516 har gjuterierna flyttat från kvarteret och myndigheterna tycker det kan vara lämpligt att tillåta judarna i staden men samtidigt begränsa deras rörlighet genom att tvinga dem att bosätta sig i *el ghetto*. Så föds det venetianska ghyttot. Namnet och institutionen förs snart vidare; under femtonhundratalet uppstår ghytton i Rom, Bologna och Florens, och sedan i så gott som samtliga större städer i Italien med få undantag. Därefter kommer ordet att användas i Mellan- och Östeuropa, fortfarande med syftning på ett område bebott av den judiska minoriteten. Formellt sett försvinner denna säregna samhällsform när Italien nås av franska revolutionens idéer om medborgarskap. Det är slutligen Napoleon som upplöser ghyttot, vilket i Venedig därmed har varit en realitet i närmare trehundra år.

När man idag promenerar igenom kvarteret slås man av att de mycket enkla husen är högre än på många andra ställen i staden och har påfallande fler våningar. Takhöjden måste vara mycket låg. Efterhand som befolkningen växte blev trängseln större och husen byggdes på med nya våningsplan. Judarna fick inte bosätta sig utanför sitt kvarter och heller inte fritt lämna det; för den kristna befolkningen var det lika förbjudet att komma in. Natttid fick inga judar vistas utanför ghyttot och även dagtid var deras rörlighet begränsad i synnerhet i samband med vissa högtider. En särskild bestämmelse innebar att judar inte fick cirkulera i staden från Skärtorsdagen till Påskdagen. Mot gatorna utanför ghyttot murades dörrar och fönster igen. Tillträde till kvarteret begränsades till ett par broar vid vilka murar och portar uppfördes och vakter placerades ut. För att försäkra sig om att ingen skulle kunna ta sig över kanalerna lät man dessutom båtar patrullera nattetid. Den judiska befolkningen hade att betala för alla kostnader förknippade med vaktposter och båtbevakning till ett pris som fastställdes av stadens myndigheter.

Man ska förstås komma ihåg att utländsk närvaro alltid kontrollerades i städerna i äldre tid: I Venedig hade handelsmän från centrala Europa och ottomanska riket sedan länge fått bosätta sig i byggnader särskilt avsedda för *tedeschi* och *turchi*. I Levanten levde de kristna köpmännen under förhållanden som i mycket påminde om judarnas i Venedig; de ottomanska myndigheterna betraktade utlänningarna med misstänksamhet men insåg samtidigt vilken resurs de utgjorde. I Alexandria och Konstantinopel var venetianer och genuesare, likt judar, fransmän och andra, hänvisade till att bo i särskilt avsedda kvarter med begränsad tillgång till de kringliggande städerna. I dessa kontexter fördjupades också kontakterna mellan kristna och judar över tid.

Så tillvida behandlas alltså judarna inte helt olikt andra minoriteter, och även om det i vår tid kan tyckas märkligt var detta tillstånd år 1516 på många vis en förbättring i förhållande till deras tidigare situation. Under de många krigen hade livet utanför Venedig blivit allt mer osäkert: Fientliga arméer genomtågade landsbygden och städerna utsattes regelbundet för belägring och plundring, men då Venedig kontrollerade vattnen kunde staden i lagunen erbjuda en säker tillflyktsort tills fiendearméerna hade tågat förbi. Det faktum att judarna tilläts att bosätta sig permanent i ett venetianskt kvarter innebar en avsevärt större trygghet för de berörda och samtidigt ett visst erkännande från republikens sida, den hårda segregationen till trots. Befolkningen i ghettot gavs rätt att bedriva handel och hantverk och påbudet att bära gul hatt avskaffades. Judarna var också beredda att betala betydande summor för att få lov att leva permanent i staden.

Riccardo Calimani, som har skrivit ett av de mer utförliga verken om ghettot i Venedig (1995), frågar sig varför detta inrättas just vid denna tid och kommer fram till att förklaringen, inte oväntat, ligger i stadens ekonomiska tillstånd. De första årtiondena på 1500-talet är nämligen den period då republiken på allvar börjar känna av de negativa konsekvenserna av olika politiska förändringar i samtiden. Handelsvägarna i väster går nu i allt större utsträckning direkt från Portugal och Spanien mot Mellaneuropa, medan Venedigs konflikt med det ottomanska riket har begränsat handeln i öster. När portugiserna börjar segla runt Afrika och når Indiska Oceanen sjövägen får venetianerna efterhand allt hårdare konkurrens om den värdefulla kryddhandeln.

De italienska städerna ser sig alltmer mer avskurna från de viktigare handelsvägarna, men samtidigt har de iberiska imperierna på uppgående avhändert sig den möjlighet till ekonomisk stimulans som den judiska minoritetens närvaro alltid kunde innebära i och med att den garanterade tillgång till kapital. Kristna kunde inte ägna sig åt utlåning mot ränta, men ingen sådan restriktion gällde invånare av israelitisk övertygelse, en fundamental skillnad som skapade förutsättningar för monopol på lånemarknaden. När den venetianske köpmannen behövde en större summa pengar för en enskild transaktion kunde han låna pengarna och sedan betala tillbaka så snart affären var avslutad. Låneräntan varierade och var föremål för kontinuerlig förhandling mellan ghettot och staden Venedig; den kunde ligga på 15 procent men även 30. (Man inser lätt att det inte var fråga om våra dagars långfristiga lån.) För republiken måste det hela

ha framstått som en *win-win situation*, för att säga det i helt anakronistiska ordalag: Lånemöjligheterna höll kommersen igång, eventuella förluster drabbade i hög utsträckning långivarna samtidigt som ränteinkomsterna naturligtvis beskattades.

Det finns fler skäl till att den judiska närvaron accepteras. Bland den invandrade befolkningen kommer åtskilliga läkare, väl renommerade från tidigare verksamhet i framför allt Spanien och Portugal. Dessa tillkallas regelbundet av den kristna befolkningen och ges tillstånd att lämna ghyttot för att besöka patienter även utanför dygnets föreskrivna tider.

Calimani beskriver 1500-talet som en ständig dragkamp mellan stadens myndigheter och den judiska minoriteten. Inte sällan bedriver republiken regelrätt utpressning: Judarnas rätt till bosättning i Venedig stipuleras till att börja med genom tidsbegränsade avtal; om ett sådant löper ut och judarna vill stanna i ytterligare en femårsperiod måste de "donera" en betydande summa pengar till staden. Judarna verkar samtidigt inse styrkan i sin förhandlingsposition: När kraven ställs för högt hotar de att lämna Venedig för att slå sig ner någon annanstans. Inför hotet viker sig republiken och man når kompromiss.

Under seklets gång börjar förhållandet mellan ghyttots invånare och den kristna staden att normaliseras och antar mer avslappade former. Drivkraften bakom denna utveckling är till stor del av ekonomisk art och ligger i de intressen som oundvikligen förenar handelsmännen oavsett religiös övertygelse.

Det är uppenbart att det venetianska ghyttot utövar en avsevärd dragningskraft på den judiska diasporan; inflyttningen fortsätter och 1541, endast 25 år efter grundandet, tillåts kvarteret expandera en första gång. Under lång tid därefter ges nyanlända köpmän tillträde till ghyttot utan att ta med sina familjer. Detta var ett sätt att försäkra sig om att deras närvaro i staden var tillfällig och i längden inte utökade befolkningmängden. Men år 1598 beslutas att även nyligen anlända köpmän kunde flytta in med familj, vilket ökar såväl invandring som integration. Från denna tid ifrågasätts den permanenta judiska närvaron i princip inte längre. 1641 expanderar ghyttot en andra gång.⁵

5. Ett avbräck i detta progressiva närmande kommer med pestutbrottet 1630, som drabbar Italien och Centraleuropa mycket hårt och orsakar antisemitiska reaktioner på många håll, även i Venedig. Men denna reaktion är tillfällig: endast tio år senare tillåts som sagt ghyttot att expandera.

Den stegvisa integrationen har även en kulturell dimension. Tidens omvälvningar hade inneburit att mycket av den israelitiska litteratur och filosofi som tidigare hade författats på den iberiska halvön nu flyttar till Italien. Judarna anländer för övrigt i en tid då humanisterna uppfylls av sitt intresse för senantik filosofi och inte på något vis är främmande för judiskt tankegods; deras nyfikenhet sträcker sig från nyplatonism till kabbalan.⁶

En av stadens mer framstående lärde kallas på italienska Leone Modena och framstår som ett ghattots universalgeni; hans omfattande litterära produktion sträcker sig från alkemi till musik men rör sig naturligt nog främst kring religionen. Bland annat utmärker han sig genom tilltaget att skriva en egenhändigt författad levnadsteckning som ger intressanta inblickar i ghattots liv från det sena 1500-talet till 1600-talets första hälft, då ghattot är sekelgammalt.

När folk i ghattot i början på 1600-talet blir sjuka, får vi veta, tillkallas såväl judiska som kristna läkare: judiska läkare hade som sagt länge besökt kristna patienter i Venedig, men det faktum att kristna läkare nu beger sig till ghattot antyder en väsentlig förändring från den tidigaste perioden.

I oktober 1616 talar Leone Modena i synagogan och ber församlingen att skänka pengar till hemgift åt en flicka som det är hans ansvar att gifta bort. Han har sådan framgång i detta företag att det väcker beundran hos både judar och kristna. När han sedan besöker kyrkan *San Geremia*, vilken gränsar till ghattot, hör han prästen använda exemplet för att uppmuntra den kristna församlingen till liknande generositet. "Lyckades inte en jude i ghattot samla in femhundra dukater för att gifta bort en ung flicka?" sa prästen och "pekade på mig" (*Modena*, s. 109, min översättning). Episoden är intressant framför allt därför att den avslöjar att rabbinen besöker kristna kyrkor för att närvara vid gudstjänsten, men vår förvåning stannar inte här. Dessutom får vi veta att Modena i januari 1622 talar över talmudisk uttolkning i ghattots stora synagoga, inför en talrik publik som inkluderar många kristna och därtill adelspersoner (*Modena*,

6. En produktiv period inleds redan mot slutet av 1400-talet: 1488 trycks den första fullständiga utgåvan av den hebreiska bibeln i den lilla staden Soncino, på gränsen mellan republiken Venedig och hertigdömet Milano. Den redan nämnde Isaac Abravanel, som når Venedig i hög ålder, fullbordar här ett antal kommentarer över profeterna (Goetschel 1997), och hans son Yehuda Abravanel, som italienarna kallar Leone Ebreo, blir författare till en dialog om kärlekens väsen som får stort inflytande på renässanslitteraturen.

s. 117). Att en kristen publik alltså kommer till ghyttot för att höra rabbinen predika är av flera skäl anmärkningsvärt. En särskild höjdpunkt i Modenas karriär infaller när hans predikan besöks av medlemmar av franska kungahuset och medföljande ambassadörer. Detta hade svårligen hänt hundra år tidigare, när ghyttot var ungt, och nog inte heller i alla andra städer med judisk närvaro, i eller utanför Italien.

Modenas berättelse förmedlar också väsentlig information av intresse för språkhistoriker. När han sammanfattar sina publikationer får vi klart för oss att hebreiskan är ett i högsta grad levande språk – i skrift, om än inte i tal. Det förefaller bibehålla en status som påminner om latinets i övriga Europa. Modena har för övrigt många studenter. En vidare, mer övergripande fråga är varför det i Italien aldrig uppstår en beständig judisk-italiensk språkvariant. Till skillnad från vad som händer i spansk- och tysktalande kontexter utmärker sig den judiska gruppen i Italien, trots sitt rika antal, på så vis att den talar de folkspråkliga varianter av italienska man är i kontakt med. Det finns alltså ingen specifikt judisk italienska. Skälet till detta går förmodligen att söka i Venedigs ställning för denna minoritet och stadens kosmopolitiska natur. Republiken har under 1500-talet accepterat invandring från Levanten och Ponenten, liksom från centrala Europa. Den första flyktingvågen består av sefarder som talar judespanska; det språk som ibland också har benämnts *ladino* sprids över östra Medelhavet och överlever där i form av ett otal språköar. I Venedig sammanstrålar dessa med ashkenazerna, som talar jiddisch. I denna miljö, där språkvarianterna inte är ömsesidigt förståeliga, där hebreiskan är begränsad till skriftligt uttryck för ett fåtal och kontakterna med den kristna staden dessutom över tid blir tätare, når man ett gemensamt kommunikationsmedel i den omkringliggande stadens språk: ghyttot kommer att tala venetianska. Uppkomsten av specifikt judiska språkvarianter som *ladino* och jiddisch var ett resultat av relativ segregation och isolering från de kristna samhällen där de uppstod. På samma vis är avsaknaden av en sådan dialekt i Italien ett tecken på relativ integration.

Judarna i ghyttot är förhindrade att trycka böcker, men är desto mer involverade i den omfattande förlagsverksamhet som i århundraden utmärker Venedig; de arbetar som sättare och bokbindare, och Venedigs kristna boktryckerier utger också regelbundet hebreiska skrifter. Leone Modenas produktion går i tryck i den kristna staden. I övrigt utvecklas ghyttot till en kulturellt mycket rik miljö, i kontinuerligt samspel med den omkringliggande republiken. Redan på 1500-talet har ghyttot sin egen karneval och det med karnevalen intimt förknippade teaterlivet. Inte minst förefaller musiklivet

ha varit blomstrande och på 1600-talet hyser ghyttot även litterära salonger, frekventerade av judiska och kristna besökare (Calimani, 1995: s. 161 ff.). Ur Calimanis redogörelse kommer – kanske inte helt oavsiktligt – det venetianska ghyttot att framstå som en diasporans kulturella silverålder (på antagandet att guldåldern hade infallit i Andalusien).

Bland de städer där en judisk minoritet uppehåller sig kommer Venedig att inta en särställning. Attilio Milano skriver en historia över judarnas historia i Italien och diskuterar hur minoritetens förhållande starkt varierar över tid och mellan städer. Som ytterliga motsatser framhåller han Venedig och Rom. I Rom är judarna utelämnade åt perioder av omväxlande tolerans och förföljelser, beroende på vem som för ögonblicket sitter på påvestolen. Motreformationen är i synnerhet ett dystert ögonblick. Paulus IV:s bulla från 1555, ökad som senrenässansens mest antisemitiska uttryck, fastslår att israeliterna ska behandlas strängt (Milano 1963, s. 247 ff.; Calimani 1995, s. 57). Som ett resultat därav skapas 1555 det romerska ghyttot – ordet lånas från venetianskan – men med förtecken delvis mycket olika de som gäller i Venedig. I Rom åläggs judarna att klä sig på ett särskiljande sätt, gul huvudbonad för männen, gul slöja för kvinnorna; judiska läkare förbjuds att behandla kristna patienter; fastigheter ägda av judarna konfiskeras och återförsäljs till kristna ägare; synagogorna befinns vara för många, varför en del rivs; åtskillig judisk litteratur bränns på bål. Under detta årtionde går en våg av antisemitism genom Italien, som även når Venedig men som främst eskalerar inom Kyrkostatens sfär. Förföljelserna kulminerar i en autodafé i Ancona 1555 där 24 *marrani* bränns på bål, en handling som väcker internationell förstämning, får Soliman att fördöma de kristnas barbari och erbjuda de i Ancona återstående exil i sultanatet.⁷

7. Med termen *marrani* (på spanska *marranos*) betecknades de israeliter som konverterat till kristendomen, frivilligt eller under tvång. Bland dessa fanns många som i hemlighet fortsatte att följa sin ursprungliga tro, vilket snart blev föremål för inkquisitionens intresse. De som i Ancona avrättades hade anlänt till Italien från Spanien och då uppgivit sig praktisera judendomen. Eftersom detta i Spanien hade varit förbjudet i mer än ett halvsekel antog inkvisitionsdomarna att gruppen falskeligen hade utgivit sig för att vara kristna under sin tid i Spanien. Detta orsakade dödsdomarna.

Sultanerna har en i allmänhet tolerantare inställning. Vid ett tillfälle på 1570-talet sänder Selim II till och med en judisk läkare Solomon Ashkenazi som ambassadör till Venedig. Till Solomon Ashkenazis meriter hör en grundlig kännedom om såväl Venedig som Konstantinopel.

Just denna period är övergående. Paulus IV:s pontifikat blir kort och bland hans efterträdare är en del mer välvilligt inställda. Mot seklets sista årtionden försöker världsliga furstar attrahera minoriteten till sina respektive domäner (Ravid 1991): Emanuel Filibert av Savojen riktar förmånliga erbjudanden till judiska köpmän för att få dem att slå sig ner i Nizza, samtidigt som Ferdinand av Medici söker locka dem till Livorno. Påvarna Sixtus V och Clemens VIII gör liknande försök att öka den judiska närvaron i Ancona. Ett århundrade som hade börjat med att Italiens stater vägrat att acceptera en judisk flyktingvåg slutar i tävlan om att dra till sig judisk närvaro – och därmed de investeringar denna kan stimulera.

Ghettot och staten

Det är naturligtvis ingen tillfällighet att denna utveckling mot integration är särskilt påtaglig i Venedig. Det är stadens politiska organisation och samhällsliv, det som hade inspirerat Guicciardinis dialog, som utgör gynnsam förutsättning. Ghettot blir till en egen stadsbildning inom statens ram, och den omnämns av republiken som *università degli ebrei*. Med termen *università* förstås en samhällsbildning som tillerkänns juridisk status och visst självbestämmande inom ramen för en överordnad jurisdiktion. I Italiens historia användes uttrycket framför allt för att definiera städerna i södra Italien som lydde under kungamakt, till skillnad från stadsstaterna i norr (vilka däremot omnämndes *comuni*). Denna status av *università* innebar att ghettot fick en intern ledning bestående av framstående invånare, företrädesvis rabbiner, som kallades *parnassim*.⁸ Rabbinernas roll utökades på så vis från religiösa funktioner till juridiska; rådet hade i uppgift att i mån av möjlighet lösa interna tvister och fatta beslut om vissa inre angelägenheter. Dessa rörde till exempel disponering av det trånga utrymmet och uppdelningen av bostäder, men även fördelning av skattebördan bland ghettots invånare. Ghettots råd antogs också upprätthålla intern ordning. För allvarligare saker vände man sig till republikens rättskipning, något man förefaller ha velat undvika för

8. Ghettots organisation utgår från principer som hade gällt i det medeltida Europas judiska kvarter, och som sedan förs vidare till senare ghetto-bildningar i Italien och Centraleuropa (Kriegel 1979, ss. 111-117). Den terminologi som användes speglar diasporans historiska minne: ordet *parnassim* är hämtat från det medeltida Spanien (Calimani 1995, s. 154). Parnassim utsågs av ett råd man kallade *kahal gadol* 'den stora församlingen'. Rabbinerna omnämndes också *gaon*, en term som använts i det abassidiska kalifatet i äldre medeltid, och som i Venedig närmast fungerade som hederstitel (Modena, s. 92, 201, fn. h).

att istället förlita sig på intern medling. På sin ålders höst, år 1636, beskriver Leone Modena sin bestörtning när en grupp trosfränder anmäler ett allvarligt fall av häleri till Venedigs domstol, detta utan att först ha tagit upp saken med *parnassim* som i liknande fall kunde skipa rättvisa genom exkommunicering av de skyldiga. När Venedigs domstol blandas in blir konsekvenserna desto allvarligare för hela samfundet; husrannsakan och arresteringar följer, varpå inte bara de skyldiga döms till förvisning från republiken utan deras familjer och nära släktingar, vilkas egendom konfiskeras. Tilltaget att kringgå *parnassim* och appellera direkt till Venedigs jurisdiktion komprometterar rådets ställning och väcker dessutom den kristna allmänhetens misstänksamhet mot ghattots invånare (Calabi 1997; *Modena*, ss.142-144, 249-250, fn. *m-p*).

Ghettot, som tidigt blir en stad i staden, har efter ett par generationer tagit form av stat i staten. En liknande utveckling sker efterhand på många ställen i Europa, där en liknande samhällsorganisation växer fram, liksom i östra Medelhavet. Dessa judiska stadsbildningar, av vilka många för övrigt ligger inom det redan nämnda medeltida stadsbältet, är i intensiv kontakt sinsemellan och undsätter varandra i tider av svårigheter. Det kan förefalla djärvt att tala om stadsförbund mellan de judiska samhälligheterna, men samtidigt är det onekligen så att de sammanförs av kulturella och politiska intressen. Deras kontakter är täta liksom deras omfattande utbyte och släktskapsband, från Venedig till Frankfurt, Amsterdam och Konstantinopel, vilket är själva förutsättningen för framgång och överlevnad i den värld där de lever i konstant undantag. Av avgörande betydelse för vår förståelse av ghettot i det tidigmoderna Europa är det faktum att de judiska samfundet i olika länder också kan agera gemensamt i politisk mening: när de 24 *marrani* dör på bålet i Ancona år 1555 förklarar judarna i Thessaloniki och Konstantinopel bojkott mot staden. Denna varar i två år och vållar allvarliga ekonomiska problem för Ancona när handeln i stället orienterar sig mot konkurrerande städer, däribland Venedig (Calimani 1995, ss. 57-58). Åtminstone så till vida kan det förmoderna ghettot förstås som en fortsättning av de medeltida stadsförbunden.

Platons utopiska statsideal som Guicciardini hade avfärdat som "imaginärt styreskick" förverkligas i själva verket under de mycket speciella omständigheter som råder i ghettot. Ghettotillvaron är för invånarna starkt begränsande av uppenbara skäl, men innebär samtidigt ett par förutsättningar som i efterhand måste betecknas som gynnsamma. Ghettot har ingen adel; ingen grupp av patricier kan över tid dominera detta

samhälle och ingen enskild kan tillskansa sig enväldig makt. Ghettot har ingen armé; inga kondottiärer kan förråda sina uppdragsgivare och omkullkasta staten, deras knektar plundrar inte medborgarna. Av just dessa skäl kan de styrandes krets utgöras av skriftlärda, på samma gång teologer och filosofer. Deras auktoritet kan vila på ett brett folkligt samtycke, naturligtvis utan att äga demokratisk legitimitet i en modern bemärkelse. I det tidigmoderna Europa kan dessa exceptionella premisser föreligga i ghettot, och endast här. Bland renässansens statsbildningar är ghettot därför den enda som avlägset kan påminna om Platons idealstat.

Källor

Primära

Aretino Pietro Aretino, *Lettere*. Introduzione, scelta e commento di Paolo Procaccioli. Milano: Rizzoli, 1990.

Dialogo Francesco Guicciardini, *Dialogo del reggimento di Firenze*. A cura di Gian Mario Anselmi e Carlo Varrotti. Torino: Bollati Boringhieri, 1994.

Modena *The Autobiography of a Seventeenth-Century Venetian Rabbi. Leone Modena's Life of Judah*. Translated and edited by Mark. R. Cohen. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1988.

Principe Niccolò Machiavelli, *Il Principe*. Introduzione e note di Federico Chabod. A cura di Luigi Firpo. Torino: Einaudi, 1981.

Sekundära

Albertini, Rudolf von (1995) *Firenze dalla repubblica al principato. Storia e coscienza politica*. Torino: Einaudi.

Blickle, Peter (1997) *Resistance, Representation, and Community*. Oxford: Clarendon Press.

Calabi, Donatella (1997) Gli ebrei e la città. Enciclopedia Treccani. Tillgänglig via Gli ebrei e la città - Enciclopedia - Treccani

Calimani, Riccardo (1995) *Storia del ghetto di Venezia*. Milano: Mondadori.

- Cassuto, Umberto (1932) Ghetto. *Enciclopedia Italiana*. Tillgänglig via Enciclopedia Treccani Ghetto - Enciclopedia - Treccani
- Damiani, Martina (2020) La centralità politico-culturale di Venezia negli scambi epistolari del primo Cinquecento. *Izvorni znanstveni rad Research paper*, 105-123. <https://doi.org/10.32728/tab.17.2020.4>
- Dilcher, Gerhard (2004) Formazione dello stato e comune cittadino nel Sacro Romano Impero. *Diritto@Storia. Rivista Internazionale di Scienze Giuridiche e Tradizione Romana*, 3.
- Goetschel, Roland (1997) *Isaac Abravanel: Conseiller des princes et philosophe*. Paris : Éditions Albin Michel.
- Kriegel, Maurice (1979) *Les Juifs à la fin du Moyen Age dans l'Europe méditerranéenne*. Paris : Hachette.
- Larivaille, Paul (1997) *Pietro Aretino*. Roma: Salerno editrice.
- Milano, Attilio (1963) *Storia degli ebrei in Italia*. Torino: Einaudi.
- Ravid, Benjamin (1991) A tale of three cities and their *Raison d'état*: Ancona, Venice, Livorno, and the competition for Jewish merchants in the sixteenth century. *Mediterranean Historical Review*, 6(2), 138–162. <https://doi.org/10.1080/09518969108569619>